

ŞAKA

Yazan: Cathy Lynn PRESTON*
Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Aslı BÜYÜKOKUTAN**

İcra edildiği ortamda komik olarak adlandırılan sözlü, görsel veya fiziksel kendine has bir oyun biçimidir. Şakalar çoğu kez kısa sözlü anlatılar biçimindedir. Örneğin; masallar, saçma ama komik anlatılar, komik anekdotlar ve mizahî halk masalları. Bunlar aynı zamanda, bilmeceli şakalar, el şakaları ve değişik biçimlerde görsel şakalardır. Ya da bir şaka, konuşma sırasında söylenmek üzere veya duvar yazısı şeklinde oluşturulmuş tek cümlelik ifadeler olabilir. Kişiye özgü şakalar (iki kişi arasındaki özel şakalar) ise kasıtlı ya da kasıtsız olarak kişiler arasında ortaya çıkabilen ve zamanla kişisel ilişkilere mahsus bir şekilde gelenekselleşmiş şakalardır. Sözlü, yazılı, basılı, çizili ya da vücut diliyle ifade edilen – ister birbiriyle yakın dost olan küçük gruplar arasında ister dinî ya da herhangi bir amaçla toplanmış kalabalık gruplarda fotokopi edilip

çoğaltılmış veya kimliği belirtilmeyen kişilerce postalanmış, elektronik posta yoluyla dağıtılmış ve dünyanın dört bir tarafına fakslanmış ya da popüler kültür tarafından tahsis edilmiş şaka kitaplarında, sıradan 'kahve bardakları üzerinde ve tişörtlerde- kültürlerarası çatışma ve müzakerelerde bile şakalar kısa süreliğine eğlenmemizi sağlar.

Eğlence ve oyun şeklindeki şakalar, kültürel bir iletişim biçimidir yani belli bir kültür tarafından kabul edilmiş çok doğru ya da ciddi olmayan bilgi taşıyan gündelik ifadelerdir ve antropolog Mary Douglas'ın belirttiği gibi "sosyal yapının sembolik bir şekli"dirler. Dilbilimci Victor Raskin'e göre şakalar, "içten olmayan ifadeler", psikoanalizmin kurucusu Sigmund Freud'a göre, "yer değiştirme" ve sosyolog Erving Goffman tarafından, sosyal olarak "çerçevelemiş" küresel yapı ya

- * Cathy Lynn Preston, "Joke", *Folklore: An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music and Art*, (ed. Thomas A. Green), Volume 2, 1997, s. 471-475.
Colorado Üniversitesi İngilizce Bölümünde kıdemli öğretim görevlisi olan Cathy Lynn Preston'ın araştırma ve öğretim alanlarını, halk ve popüler kültür, kadın edebiyatı, Amerikan etnik edebiyatı, 18. ve 19. yüzyıl İngiliz edebiyatı oluşturmaktadır. Yayınlarından bazıları şöyledir:
Ed., *Border Crossings: Legend, Literature, Mass Media and Cultural Ephemera*. International Society for Contemporary Legend Research, 2000.
Ed., *Folklore, Literature and Cultural Theory*. Garland Publishing, 1995.
Co-ed. with Michael J. Preston, *The Other Print Tradition: Essays on Broad-sides, Chapbooks and Other Ephemera*. Garland Publishing, 1995.
Co-ed. with Michael J. Preston, *Urban Folklore from Colorado: Typescript Broad-sides*. UMI, 1976.
"Erotic Folklore", "Joke", "Local Legend", "Supernatural Legend", "Urban and Contemporary Legend", *In Encyclopedia of Women's Folklore and Folklife*. Greenwood Press (2008): 146-148, 337-339, 351-352, 354-356, 356-359.
"Folklorists Do It Orally: The Cultural Appropriation and Socio-Sexual Politics of Verbal Play." *Lore and Language*, 16. 1-2 (1998): 41-82.
"Ballads". *Britain in the Hanoverian Age, 1714-1837: An Encyclopedia*. Ed. Gerald Newman. Garland Publishing, 1997, 39-40.
- ** Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. abuyukokutan@hotmail.com.

da “gerçek” dünyanın haricinde kurulan alan olarak tanımlanmıştır. Şaka âlemi müzakereye açık bir alandır. Şakalar, icra eden ve dinleyiciler tarafından kabul edilmiş olmalıdır. Bu nedenle şakalar ve şakaların icraları, diğer kültürel ürünlerde olduğu gibi, kurulmasına ya da bozulmasına sebep olduğu sosyo-kültürel yapıdaki güç ilişkilerini içine alır.

Dünyevî şakalar, algılama ya da duyumsama eşiğiyle ilgili bir teori olabilir ki bu durum antropolog Victor Turner tarafından dinî ritüelle açıklanmıştır. Ayrıca bir şakanın icrası kültürlerarası gerçekleştirilen resmî “maskaralık”ın değişik biçimlerine eşdeğer olarak görülebilmektedir. Şakalar, eşiklik bu tip performansları metaforik iletişim sınırlarının arasına koyar. Bu sembolik tersleme, halkbilimci Barbara Babcock’ın *Tersine Çevrilebilir Dünya: Sanat ve Toplumdaki Sembolik Tersleme* adlı eserinde açıkladığı gibi, “şakalar, genel geçer kabul edilmiş kültürel kodlara, değerlere ve normlara karşı dilbilimsel, edebî, sanatsal, dinî, sosyal ve siyasal olarak alternatif sunan ifadesel bir yaklaşım olarak tanımlanabilir”. Mikhail Bakhtin’in, *İsyancı ve Dünyası* adlı eserinde bu tür şakasal ifadeler, “karnavalımsı” gülüşmelerle, toplumun en alt ve en üst kesimlerinin bir araya geldiği, sınırların aşılmasıyla çok sesli ya da polifonik dinamik kararsızlıkların olduğu bireylerarası güç ilişkilerinin gözlenebildiği pazaryerleri ile ilişkilendirilmiştir. Bakhtin, pazaryerlerini ve buraların ortaya çıkardığı hoş ya da itici gülüşlerle sosyo-kültürel yapının parçalanması ve yeniden yapılandırılması sürecinde ideoloji

ve ideolojistleri ilişkilendiren yapıyı tanımlar. Bakhtin’e göre, şakalar ve onların sebep olduğu gülüşmeler, birçok olasılık taşır, bu durum Bakhtin tarafından, “yapıların oluşum süreci” olarak adlandırılır.

Halkbilimciler, özellikle şakaların belgelenmesi ve analizi konusunda uzun süreden beri aktiftirler. Ronald Baker’ın, *Şakabilimi, Indiana’dan Komik Halk Hikâyeleri*, Elliott Oring’in, *İsrail Mizahı: Palmahlı Chizbat’ın İçeriği ve Yapısı* ve Paul Smith’in *Üreme Eğlencelidir: Fotokopi Kâğıtlarındaki Şakalar Kitabı*, sırasıyla, belli bir bölgeye, halk gruplarına ve iletişim biçimine ait şakalar üzerine odaklanan eserlerdir. Diğer halkbilimciler dikkatlerini belirli dönemsel şakalara çevirmişlerdir (Amerikalıların “ölü bebek” şakaları ve “Helen Keller” şakaları, Çekoslovak, Macar ve Polonyalıların “Çernobil” şakaları, Romanyalıların “Nicolae Ceauçescu” şakaları ya da Almanların “Auschwitz” şakaları). Bunun yanı sıra bazı halkbilimciler de geleneksel şakalara odaklanmışlardır, örneğin; Nijeryalı *Igbo njakini* (taşlama gibi bir çeşit sözlü düello) ve İngiliz Morris dansındaki soytarının rolü. Dahası halkbilimciler şakaların belli bir yapının içine yerleştirilmesi gerektiğine inanırlar. (Roger Abrahams’ın, *Ormanın Derinliklerinde: Philadelphia Sokaklarından Zenci Halk Kültürüne Ait Anlatılar*, Rayna Green’in, “Çamurda Yetişen Manolya: Güneyli Kadınların Cinsel Arzuları” ve Joseph Goodwin’in, *Hayal Edebileceğinden Daha Fazla Erkek: Gey Folkloru ve Orta Amerika’ya Uyumları*), şakayı yapanın deneyimi ve bireysel estetiğine göre (Elliot Oring’in, *Mizah ve*

Birey), sosyal ve politik içeriğe göre (Alan Dundes'in, *Çıldıratan Şakalar: İğrenç ve Basmakalıp Espri Çalışmaları*), ve sosyo-ekonomik içeriğe göre (Archie Green'in, "Patron, İşçi ve Eş: Kaçamak Ev Hikâyeleri"). Böylece halkbilimciler, gelişen kültürle dil öğrenimi ve kültürel güvenin nasıl sağlandığını, aynı zamanda kişilerarası güç ilişkilerinde güven dolu yüzleşme bağlarının nasıl oluştuğunu anlamamıza yardımcı olurlar.

Genellikle, şakaların açıklamaları ve onların icracıları üç ana mizah teorisi kategorisinden birine dâhildirler: bilişsel-algısal teori, sosyal-davranışsal teori ve psiko-analitik teori. Bilişsel-algısal teori, şakaların neden komik olduğu sorusunu, dilbilimsel ve yapısal uygunsuzluklar üzerine odaklanarak açıklar: mübalâğa ve çarpıtmanın kullanımı, yanlış yönlendirme, çelişki, çift anlamlı söz, birbirine benzemeyen şeyler arasındaki gizli benzerliklerin ifşası ve pragmatik olarak akla yatan ve yatmayan arasındaki bağ. Bir başka ifadeyle, şakalar, metin içi ve metin dışı uyumsuzluk ve bu uyumsuzlukların yüzeysel ayrışması şekilleriyle oynarlar. Victor Raskin'in "semantik yazıya dayalı teorisi" ve Arthur Koestler'in "ikili eşleştirme teorisi" bilişsel-algısal yaklaşıma dair iki görüştür. Örneğin; Raskin, dilimizde var olan yazılı (dile ve onun farklılıklarına bir referans) ve yazılı olmayan (kültürdeki pragmatik ya da ansiklopedik bilgi) ifadelerin şakalar tarafından ortaya çıkarıldığını savunur ki bu iki ifade bir şekilde birbirinin zıttıdır. Mizah, toplumca bilinen ifadeler üzerinde icracının oynayabilme yeteneği ve dinleyicilerin orijinal ifade ile

espri yapılmış ifade arasında uygun veya uygunsuz (terbiyesiz) ilişkiyi kurabilmesidir. Benzer şekilde Koestler, esprinin kendi içinde tutarlı fakat toplumca birbirine aykırı kabul edilen iki ifadenin, belirli durum, tecrübe ya da fikirle eşleştirilmesi veya ayrıştırılması sonucunda ortaya çıktığını belirtir. Fakat sun'î bir çözüm üzerine tartışmak yerine Koestler, şakaların yaratıcı bir şekilde aynı anda iki farklı anlama gelebilecek ifadelerden oluşması gerektiğini ifade eder. Böylece espri, normalinde birbiriyle alâkasız ifadeler arasındaki geçişin bir sonucudur. Christie Davies, Raskin'in teorisini etnik şakalara özellikle de baskın grubun diğerleri üzerine yaptığı şakalara uygulamıştır: Amerikalıların Polonyalıları, Fransızların Belçikalıları, Meksikalıların Yerliler, İngilizlerin İskoçyalıları, Hintlilerin Şihler, Yunanlıların Pontianlar, Brezilyalıların Portekizliler, doğu Kanadalıların batı Kanadalılar üzerine yaptıkları şakalar bunlardan bazılarıdır. Kenneth Lincoln, Koestler'in teorisini, iki kültürlü oyunlardaki yerli halk esprilerini analiz etmede kullanmıştır.

Bilişsel-algısal teoristler, şakaların neden komik olduğunu açıklamak için tezatlar üzerine yoğunlaşırken, sosyal-davranışsal teoristler, sosyal yapıyı tanımlamak (sanayi öncesi toplumlardaki akraba temelli ilişkiler üzerine ve sanayileşmiş toplumlardaki akraba temelli olmayan küçük gruplar halindeki arkadaşlıkların ya da iş arkadaşlıklarının üzerine şakalar) ve şakanın bu sosyal yapıdaki amacını yani sosyal yapının yaşantıyla bağlantısını açıklamak için şakalar arasındaki ilişkileri inceler. Antropologlar, Mahadev

Apte'nin eserlerindeki gibi, şakanın cinsel ve saldırgan dürtüleri nasıl serbest bıraktığını, duygusal açılım ve iletişimi nasıl sağladığını, sosyal ahlâkı nasıl kurduğunu, küçük grupların kimliğini nasıl tanımladığını ve geliştirdiğini, iş ortamındaki gerginliği nasıl azalttığını, sosyal kaynaşma ve toplumdaki cinsel ilişkileri nasıl ortaya çıkardığını açıklar. Örneğin; R. H. Lowie, şakanın sosyal kontrolü sağladığını öne süren ilk antropologlardandır. Bir başka ifadeyle, şakalar, bireylere, toplumdaki güç ilişkilerini öğretir. A. R. Radcliffe-Brown, şakanın sosyal uyum ve kararlılığı ilerletmeyi arttırarak düşmanlığı azaltmanın, gerilimi çözmenin ve çatışmayı önlemenin yollarından biri olduğunu savunur. Ve Mary Douglas, şakaların bir çeşit "izin verilmiş saygısızlık" olduğunu kabul eder ve şakalar yoluyla "hiyerarşik seviyelerin eşitlendiğini, cinselliğin resmiyet üzerine galip geldiğini, resmî olmayan değerlerin resmî olanlar üzerine başarı sağladığını" açıklar. Örneğin; Lincoln, "şakaların toplumdaki tek düze ve sabit yapıyı dağıtarak, toplumun yapısını çok değişkenli, akışkan oyun haline getirebileceğini" açıklar.

Sosyal-davranışsal teori yaklaşımları, sosyal ilişkilerin oluşumunu kuramlaştırabilmek için espri ilişkilerini incelerken, psikoanalitik ve serbest bırakma teorileri, bireysel düşüncenin bastırılması üzerinde durur. Özgürlükçü teorilere göre gülme, bireyleri yaşadıkları ortamda kısıtlandırılmış düşünce, konuşma şekilleri ve davranışlardan kurtarıp, yaşamlarındaki çabalama, gerilim, stres gibi zihinsel baskılardan uzaklaştırarak,

zihinsel ve düşünsel enerjinin dengede durmasını sağlar. Bu nedenle Freud, "şakaların verdiği zevki, bireyler üzerindeki baskının ekonomik harcanması" olarak değerlendirirken, diğerleri, "esprinin, duygularımızı algısal, geleneksel, mantıksal, dilbilimsel ve ahlâki zincirlerden kurtardığını" savunur. Dahası Freud, bir şaka kendi başına bir amaç değilse - yani masum bir şaka değilse- bu durumda iki amaçla hizmet edebileceğini ve bu ikisinin tek bir başlık altında toplanabileceğini belirtir. Bu ya saldırgan bir şaka (saldırganlık, yergi ya da savunma amacı) ya da müstehcen (cinselliği ön plana çıkaran) bir şakadır. Martha Wolfenstein'in, *Çocukların Espri Analizi: Psikolojik Bir Analiz* adlı çalışması, çocuk şakalarını psikoanalitik açıdan incelerken; Gershon Legman'ın, *Gülünecek Bir Şey Yok: Cinsel Espri'nin Bir Analizi* başlıklı çalışması, yetişkin erkeklerin şakalarına psikoanalitik bir açıklama getirir. Alan Dundes ve Roger Abrahams, Freud'un analizlerini temel alarak, 1960'larda popüler olan, Amerikan fil şakalarındaki ırkçı ve cinsel farklılaşma ve saldırganlık teorisini geliştirirler. Tepkisel cevap olarak, Elliott Oring'in, *Sigmund Freud Şakaları: Yahudi Kimliği ve Espirileri Üzerine Bir Çalışma* başlıklı incelemesi, Freud'un favori şakalarını kullanarak Yahudi kimliğini analiz etmeye çalışır.

Freud'un analiz yöntemi, erkek şaka biçimlerine başarılı bir şekilde uygulanırken, kadın teoristler, kadın şakaları incelenirken, diğer teorilerin de göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtirler. Jacques Lacan ve Lacan'ın batı açılımı "penis

merkezli”(sembolik fallus merkezli ve bunun aracılığla şekillenen) tanımından etkilenen Fransız feministler (Helène Cixous, Luce Irigaray ve Julia Kristeva) diğer bir olasılığın da var olabileceğini savunurlar. Penis-merkezcilik kendini, Lacan’ın batı açılımında ortaya koyduğu gibi, söz varlığındaki terimler ve söz dizimi, mantık kuralları, sabitlenmiş sınıflamalara doğru eğilim ve zıtlıklar ve doğruluk ve nesnelliğin eşit modellemesinde gösterir. Penis-merkezçiliğe karşıt durabilmek için Fransız feministler, kadınları, kendi bedenlerine dönmek ve tıpkı Amerika’daki feministler gibi, kadın gerçekliğini tanımlamak ve yeniden ele almak için kendi tecrübelerine yönelmelerini ısrarla teşvik ederler. Regina Barreca, kadınların şaka yaparken tam olarak ne yaptıkları üzerinde durur. Bu nedenle Cathy Preston, açık saçık bir Sindirella şakasını ele alır ve şu hususa dikkat çeker, “Vücudumuz bizlerin kontrol çabalarına güler ve sonra bu çabaları yok eder. Böylece biz kadınlar, şaka yaptığımızda, kültürel baskı çabalarına güleriz ve böylece bu baskıları sileriz”.

Şaka yapmak, Lincoln ve diğerleri tarafından, Yerli Amerikalı ve Afrikalı masallarında, süreç içinde kültürlerin dönüm noktalarında mitik, ikili bir yapı gösterecek şekilde tasvir edilen, âdeta oyuncu gibi performans göstermektir. Şöyle ki, derinden düşünülmüş olarak hayatî, ikili bağlantılı olarak çoğul, algılama ya da duyumsama eşiğiyle ilgili olarak tetikte, komik olarak daima hazır, kurallara uygun olarak ve sıklıkla tezat olarak eğlenmeli. Şakaların kültür haritası, kendilik tasarımı ve başkalarının bizim

hakkımızdaki yanlış beyanları arasındaki çatışma şeklinde sabit bir konuşma sahiptir. Fakat Vine Deloria Jr.’ın söylediği gibi, “İnsanlar, kendilerine, başkalarına ve kimse onları zorlamasızın hayatın bütün durumlarını içine alan olaylara gülebildikleri zaman hayatta kalabilirler”.

KAYNAKLAR

- Apte, Mahadev L. 1985. *Humor and Laughter: An Anthropological Approach*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Barreca, Regina. 1991. *They Used to Call Me Snow White... but I Drifted: Women's Strategic Use of Humor*. New York: Penguin.
- Bennett, Gillian, ed. 1991. *Spoken in Jest*. Sheffield, England: Sheffield Academic Press.
- Davies, Christie. 1990. *Ethnic Humor around the World: A Comparative Analysis*. Bloomington: Indiana University Press.
- Dundes, Alan. 1987. *Cracking Jokes: Studies of Sick Humor Cycles and Stereotypes*. Berkeley, CA: Ten Speed.
- Freud, Sigmund. [1905] 1960. *Jokes and Their Relationship to the Unconscious*. New York: Norton.
- Green, Archie. 1993. Boss, Workman, Wife: Sneaking-Home Tales. *Journal of American Folklore* 106: 156-170.
- Green, Rayna. [1977] 1990. “Magnolias Grow in Dirt”: The Bawdy Lore of Southern Women. *In Calling Home: Working-Class Women's Writings, An Anthology*, ed. Janet Zandy. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Lincoln, Kenneth. 1993. *Indi'n Humor: Bicultural Play in Native Amerika*. New York: Oxford University Press.
- Oring, Elliott, ed. 1984. *Humor and the Individual*. Los Angeles, CA: California Folklore Society.
- Preston, Cathy Lynn. 1994. “Cinderella” as a Dirty Joke: Gender, Multivocality and the Polysemic Text. *Western Folklore* 53: 27-49.